

Pacuski, Kazimierz

Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w. : komentarz do mapy

Studia Płockie 3, 59-65

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kazimierz Pacuski

ROZWÓJ SIECI PARAFII DIECEZJI PŁOCKIEJ W XI—XVI W.

(komentarz do mapy)

Diecezja płocka została zorganizowana około 1075 r., a wydzielona niewątpliwie z zasięgu archidiecezji gnieźnieńskiej. Do 1222 r. obejmowała także ziemię chełmińską, która następnie otrzymała własne biskupstwo ze stolicą w Chełmży (w końcu XIV w. diecezja chełmińska liczyła około 122 parafie). Poza północnym Mazowszem diecezja płocka obejmowała zasięgiem działania ziemię dobrzyńską (bez kilku parafii nadwiślańskich w sąsiedztwie Włocławka) wraz z niewielką ziemią michałowską. Na wschodzie granice diecezji były równoznaczne z zasięgiem władzy książąt mazowieckich, stąd też na początku XV w., gdy Witold działając w porozumieniu z Zakonem zagarnął i przyłączył do władztwa litewskiego wschodnią część ziemi wiskiej (powiat goniądzki), zasięg działania diecezji płockiej został ograniczony do rzeki Biebrzy i Śliny, czyli wschodniej granicy Mazowsza z Podlasiem w XV—XVIII w.

Diecezja płocka w drugiej połowie XVI w. liczyła około 320 parafii, w tym archidiakoniat dobrzyński obejmował około 60 parafii. Przez parafię rozumiemy także okręg filialny obejmujący kilka osad, z kościołem pełniącym de facto funkcje ośrodka parafii. Rozwój sieci parafii w diecezji płockiej nie był dotychczas przedmiotem szczegółowych badań. Dla tej diecezji nie posiadamy wykazów parafii odnoszących się do średniowiecza, czy też źródła o charakterze *liber beneficiorum*. Stan zachowania średniowiecznych źródeł mazowieckich, w tym źródeł pochodzenia kościelnego po zniszczeniach ostatniej wojny, uległ dalszemu uszczupleniu.

Dotychczasowe publikacje źródeł mazowieckich są — na tle dorobku innych regionów historycznych Polski: Małopolski, Wielkopolski czy Śląska — niezbyt obfite, a przy tym ogromnie rozproszone. Najwcześniejsze informacje źródłowe o większej liczbie parafii dotyczą znacznie późniejszego niż w Małopolsce okresu, a pierwszy wykaz parafii diecezji płockiej pochodzi dopiero z 1506 r., czyli jest blisko dwa stulecia późniejszy od wykazów parafii w małopolskich rejestrach świętopietrza. Wiele informacji ważnych dla rekonstrukcji wcześniejszych dziejów parafii, jak: większość wezwań kościołów, liczniejsze dane o uposażeniu, patronacie, wielkości okręgu parafii, odnajdujemy dopiero w wizytacjach kościelnych od końca XVI w., a zatem są one na skutek przemian późnego średniowiecza i zwłaszcza XVI w. w mniejszym stopniu odpowiednie dla retrogresji do czasów początków powstania sieci parafii.

Jedynie dla niezbyt dużej grupy parafii udało się odnaleźć pełne teksty dokumentów erekcyjnych i fundacyjnych albo — odnowienia erekcji; dla

innej grupy — przynajmniej wzmianki o istnieniu takich dokumentów z datą roczną albo imieniem wystawcy, przy czym najczęściej nie można wyłączyć wówczas możliwości uznania późniejszego dokumentu za pierwotną erekcję. W tej sytuacji dla określenia czasu powstania znacznej większości parafii stosujemy metodę retrogresji od pierwszej wzmianki źródłowej o istnieniu parafii, zwracając uwagę na wielkość okręgu parafialnego i rozwój osadnictwa na tym obszarze, informacje pośrednie źródeł pisanych i archeologicznych o ośrodkach administracyjnych, lokacjach miejskich itp., dane źródłowe o uposażeniu, patronacie, wezwaniu kościoła, a także — wcześniejszych dziejach wsi parafialnej. Punktem wyjścia przeprowadzonych badań stała się rekonstrukcja pełnej sieci osadnictwa wraz z podziałami parafialnymi dla Mazowsza w drugiej połowie XVI w., opracowana przy udziale piszącego te słowa. Autor przeprowadzając w okresie 1968—1973 szeroką kwerendę mazowieckich źródeł archiwalnych i drukowanych wykorzystał również na zakończenie cenne materiały źródłowe zgromadzone w okresie ostatniego dwudziestolecia w kartotece Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza średniowiecznego, które umożliwiły rozstrzygnięcie wielu kwestii wiążących się z identyfikacją i lokalizacją miejscowości. Wstępne wyniki badawcze zostały zreferowane na międzynarodowym kolokwium historii i geografii socjo-religijnej w Warszawie w październiku 1971 r., zorganizowanym przez Komitet Nauk Historycznych PAN. Aktualnie autor przygotowuje obszerniejszą rozprawę, w której zajmuje się m.in. szczegółową analizą rozwoju średniowiecznej sieci parafii północnego Mazowsza wraz z pełną dokumentacją źródłową.

W pierwszym okresie chrystianizacji kraju do początków XII w. włącznie rozwój instytucji kościelnych wiąże się ściśle z ośrodkami administracyjnymi wczesnośredniowiecznego państwa. Ówczesna struktura administracyjna, rozpoznana pełniej przez historyków w ostatnim trzydziestoleciu, złożona była z dwu szczebli: niższego — okręgu grodowego, na którego czele stał komes grodowy (później kasztelan) zwany po polsku panem (np. pan ciechanowski), oraz wyższego — prowincji, na czele której stał komes prowincji (np. Magnus — komes prowincji plockiej). Najwcześniejszy szczegółowy przekaz źródłowy o podziałach terytorialnych Mazowsza — lista 19 grodów pochodząca z 1065 r., zawarta w tzw. falsyfikacie mogileńskim — jest niewątpliwym świadectwem kształtu terytorialnego podstawowego zrębu osadniczego XI-wiecznej prowincji plockiej, sięgającego od Serocka na wschodzie po Słońsk na zachodzie, czyli od ujścia Bugu do Narwi po ujście Drwęcy do Wisły. Właśnie ten tron terytorialny jest uważany za właściwą siedzibę plemienną Mazowszan na początku wieków średnich (charakterystyczne groby z obstawą kamienną nie obejmują południowego Mazowsza). Dopiero w połowie XIII w. ziemia dobrzyńska przestała być częścią tego trzonu (północno-) mazowieckiego na skutek akcji militarnej Kazimierza, ks. kujawsko-łęczyckiego, który odebrał młodszemu bratu Siemowitowi ziemię dobrzyńską po linię Skrwy, dodając wówczas przejściowo do swej tytulatury małą „prowincję dobrzyńską”. Na skutek tej zmiany Płock, zajmujący dotychczas centralną pozycję wśród grodów nadwiślańskich tej starej jednostki administracyjnej, znalazł się na skraju księstwa jako stolica Mazowsza, które objęło już swą nazwą także tereny na południe od równoleżnikowego biegu Wisły po dolną Pilicę. Jedynie łączność kościelna ziemi dobrzyńskiej z ośrodkiem plockim pozostała jako trwały relikw wczesnośredniowiecznego zasięgu władztwa mazowieckiego.

Kaplice grodowe, zakładane przy udziale benedyktynów z Mogilna,

a zapewne też z opactwo Św. Wojciecha na grodzie płockim (jeśli trafna jest teza o jego wczesnych, XI-wiecznych początkach) rozciągały początkowo swą działalność na całe obszary okręgów grodowych. O związkach z benedyktynami świadczą wyraźnie wezwania tych kaplic, które odtwarzamy w sposób dość pewny przynajmniej dla niektórych grodów. W stolicznym Płocku, obok klasztornej kościoła benedyktyńskiego Św. Wojciecha, powstałego najpóźniej w początkach XII w., jest poświadczony w 1065 r. kościół Św. Wawrzyńca — żywo czczonego przez rycerstwo polskie, co utrzymała dla czasów Bolesława Krzywoustego kronika Anonima Gallia. Wezwanie św. Wojciecha otrzymały kaplice w Raciążu, Nasielsku, Stopsku, Szreńsku, być może też w Serocku. Wezwanie św. Wawrzyńca spotykamy w Grudowsku (obecnie Grudusk), Zakroczymiu. Ponadto w kaplicy zachowanej na podgrodziu w sąsiedztwie grodziska w Grzebsku utrzymało się wyraźnie benedyktyńskie wezwanie św. Leonarda, obecnie przeniesione na kościół parafialny. W niektórych ośrodkach nie jesteśmy pewni, które wezwanie należy odnieść do XI-wiecznej kaplicy grodowej; np. w Sierpcu (dawniej Siepre) był w późnym średniowieczu poświęcony kościół Św. Wawrzyńca, obok kościoła parafialnego Św. Wita. Lokalizacja kaplicy w ośrodku grodowym zapewne bywała różna; częściej można ją umiejscowić poza obrębem grodu właściwego na obronnym podgrodziu, co może być również rezultatem dalszej ewolucji, a nie tylko reliktem stanu początkowego. Kapelan grodowy z pewnością zajmował ważną pozycję w kontaktach różnych szczebli administracyjnych z okręgiem z uwagi na znajomość pisma i inne kwalifikacje, jak również rozoznanie stosunków miejscowych. Działalność jego z konieczności musiała koncentrować się w ośrodku grodowym i obejmować silniej osady położone najbliższej kaplicy grodowej.

Dążenie do pogłębienia chrystianizacji terenów zwartego gęstego osadnictwa oddalonych od kaplicy grodowej powoduje zakładanie kościołów w ośrodkach komplementarnych w stosunku do czoła okręgu; w większych ośrodkach osadnictwa wiejskiego, zwłaszcza w miejscach targowych, w sąsiedztwie ważnych i uczęszczanych przepraw przez rzekę na szlaku drożnym wyższej rangi, obok komór celnych. W okresie od schyłku XI do końca XII w. powstały niewątpliwie kościoły: Św. Jana Chrzciciela w Bielsku (nadany benedyktynom z Mogilna), w Czerwińsku (kościół parafialny p.w. św. Wojciecha), w Zagrobie i w Zambskach p.w. św. Wojciecha, w Łętowie p.w. św. Jana Chrzciciela, w Radziwiu p.w. św. Benedykta, w Słupnie p.w. św. Marcina, w Białej p.w. św. Materna, w Rębowie p.w. św. Jana Chrzciciela, w Żukowie p.w. św. Wawrzyńca. Listę tę można oczywiście poszerzyć. Rozwijająca się intensywnie od czasów Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego rozbudowa sieci pierwszych kościołów o funkcjach parafii jest hamowana w pierwszej połowie XIII w. przez zmianę sytuacji politycznej Mazowsza. Narastające od początków XIII w. łupieżcze najazdy pruskich, a następnie także litewskich sąsiadów, rozwijających w tym okresie wczesnofeudalną ekspansję powodują zniszczenie sieci grodów umacniających pogranicze Mazowsza, wprowadzają dotkliwe zniszczenia w ośrodkach starego osadnictwa, w tym także w sieci parafialnej. Rozbudowa tej sieci postępuje jednak nadal. O ile do końca XII w. na terenie diecezji płockiej (poza ziemią chełmińską) można doliczyć się przynajmniej około 50 kościołów o funkcjach parafialnych, w tym połowy — kaplic grodowych, to w ciągu dwóch tercji XIII w. powstało około 30 nowych ośrodków parafii. Kościoły te są fundowane w dobrach klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku (założonego w 1 połowie XII w.),

a mianowicie w Pomnichowie (obecnie Pomiechowo), Baboszewie, Skołatowie, Zuzeli, (wzmiankowany w dokumencie Konrada rzekomo z 1203 r. dla biskupstwa płockiego), Zaszkwie nad dolnym Nurcem (następnie kościół zanikł); w dobrach biskupstwa płockiego: Winnicy, Juńcu nad Wkrą (obecnie Joniec), Dzierżeninie, Rużu w ziemi dobrzyńskiej; w dobrach kapituły płockiej w Guminie (obecnie Gumino), Rogotworsku; w dobrach norbertanek płockich (Bodzanowo). Fundatorami są również możni, jak należy domyślać się dla Daniszewa, Rokicia, Uniecka, Okunina, Brwilna czy Zakrzewa. Kościoły te zakładane były w ośrodkach ich włości, a nierzadko przekazywane następnie większej instytucji kościelnej (Białotarsk w 1249 r.). Kościoły powstawały także w ośrodkach dóbr książęcych, zwłaszcza w miejscach częstego pobytu dworu książęcego, o czym można sądzić w przypadku Radzikowa opodal Czerwińska.

Wzrost liczby parafii, właśnie w tym okresie ustalających powoli swe uprawnienia wyłączności *cura animarum* na danym obszarze jest jednak niewątpliwie wolniejszy niż na innych obszarach Polski, mimo zbliżonego stopnia gęstości osadnictwa zasiedlającego zwłaszcza żyzniejsze gleby w centrum i w zachodniej części diecezji. Szybciej rozwija się jedynie ośrodek stołeczny — Płock, w którym obok katedry, kościołów klasztornych benedyktynów, norbertanek i dominikanów oraz książęcej kolegiaty Św. Michała, stanowiącej do połowy XIV w. ośrodek miejskiej parafii płockiej, powstają nowe kaplice.

Na początku lat sześćdziesiątych XIII w. nastąpiło załamanie możliwości obronnych dzielnicowego Mazowsza pod uderzeniami silnych i zaskakujących szybkością działania wypraw litewskich, rozbijających niedostatecznie zmobilizowane siły mazowieckiego rycerstwa. Symbolem załamania była śmierć w Jazdowie Siemowita II w czerwcu 1262 r. Wyprawy zniszczyły większe ośrodki oporu, a znaczną liczbę ludności uprowadzono w niewolę. Szczególnie wyraźnie wyludnione zostało wschodnie Mazowsze, najbardziej narażone na częste militarne akcje sąsiadów z północnego wschodu. Obok poważnych strat demograficznych następuje niewątpliwie zubożenie kraju. Z tego właśnie okresu ostatniej tercji XIII w. pochodzą świadectwa o poważnym zniszczeniu diecezji płockiej, w tym jej niemałego, a skupionego zwłaszcza na wschodnich ziemiach mazowieckich uposażenia.

Już w 1279 r. nastąpił pokojowy zwrot w stosunkach Mazowsza z Litwą, czego wyrazem było małżeństwo Bolesława II z Gaudemundą-Zofią, córką litewskiego księcia Trojdena. Wyprawy litewskie zaczęły omijać Mazowsze, co było niezbędnym warunkiem odbudowy gospodarczej dzielnic. Sytuacja pogorszyła się w latach dwudziestych XIV w., gdy Mazowsze stało się terenem działań wojsk litewskich, Łokietka i krzyżackich, a w 1329 r. — także wojsk Jana Luksemburskiego (księstwo płockie). Najazdy litewskie pojawiły się jeszcze m.in. w latach trzydziestych, a ostatnie — w 1368 r. Poczucie zagrożenia litewskiego, widoczne m.in. w dokumentach erekcyjnych z ostatniej tercji XIV w. oraz z XV w., trwało znacznie dłużej.

Zarysowujący się od schyłku XIII w. proces rozwoju gospodarczego nasila się niewątpliwie w okresie rządów Siemowita III, a zwłaszcza od początku rządów gospodarnego Janusza I; z procesem tym łączy się ściśle rozbudowa sieci parafii. Na poprawę sytuacji politycznej już u schyłku XIII w. precyzyjnie wskazuje fundacja kaplicy p.w. św. Małgorzaty w Nowym Dworze przez wojewodę mazowieckiego Jana, przeprowadzona przy współdziałaniu biskupa płockiego Tomasza. W początkach XIV w. zostały

przeprowadzone liczne nowe erekcje parafii na obszarach starego gęstego osadnictwa, przy czym do nowych parafii przyłączano kilkanaście bądź nawet powyżej dwudziestu osad, dokonując podziału starych, rozległych parafii. Były to głównie fundacje rycerskie. Zachowały się dokumenty erekcyjne kościołów w pobliżu Bielska; w Gozdowie (1305 r.) p.w. Wszystkich Świętych z fundacji wojewody Krystyna, niewątpliwie z rodu Gozdawitów, oraz w Łęgu (1309 r.) p.w. św. Katarzyny, w znanym ośrodku Dołęgów.

W tym okresie ufundowano wiele kościołów parafialnych, poświadczonych później, o charakterystycznym wezwaniu św. Stanisława, świadczącym o żywym w diecezji płockiej rozwoju kultu świętego wkrótce po kanonizacji 1253 r. Najwcześniejszy — już w 1333 r. — został poświadczony kościół znany później pod tym wezwaniem w Drobninie (obecnie Drobin). W 1350 r. został rozstrzygnięty spór o prawo patronatu kościoła w Będziszawiu (obecnie Bonisław) między Janem kasztelanem sierpeckim, dziedzicem sąsiedniego Łysakowa a jego bratankami, właścicielami Będziszawia, niewątpliwie Bolesławami (wsie te w 1408 r. są własnością Bolesławów). Jan wspólnie z bratem Mikołajem wykonywał wcześniej prawo prezenty. Inny wczesny przykład to kościół w Sieluniu, ośrodku dóbr prepozyta kapituły płockiej, który utracił swój dokument erekcyjny podczas najazdu litewskiego i otrzymał ponowienie erekcji w 1387 r. Nie są natomiast jasne początki kościoła w Kamionie naprzeciw Solca, który jest poświadczony w drugiej ćwierci XV w., zaś według wizytacji z 1609 r. był wezwania św. Stanisława. Kamion, zapewne identyczny z Kamieniem nadwiślańskim z 1065 r. (granica nadania, następnie tu przebiega granica diecezji) był wsią biskupstwa płockiego, zwróconą biskupowi przez książąt w 1347 r. bez wzmianki o kościele, czyli inaczej niż w wypadku Wyszkowa. Nie można tu wyłączyć istnienia kościoła (o innym wezwaniu) już w pierwszej połowie XIII w., możliwe jednak, że kościół powstał dopiero po 1347 r.

Okres drugiej tercji XIV w. nie wydaje się bardzo obfity w nowe erekcje kościołów. Do tego czasu można odnosić powstanie kościoła w Klembowie pod znamionym wezwaniem św. Klemensa (imię ówczesnego biskupa płockiego rządzącego diecezją w latach 1337—1357) i tylko kilka innych fundacji. Wielki skok w rozwoju sieci parafialnej diecezji rozpoczął się w trzeciej tercji XIV w. w okresie rządów biskupich trzech braci, potomków Jana Sowki z Brochowa, niewątpliwych Prawdzców: Mikołaja, a przede wszystkim Stanisława i Dobiesława. Stanisław Sowka uzyskał w 1369 r. od papieża Urbana V i króla Kazimierza pomoc pieniężną na odbudowę spustoszonych przez Litwinów w 1368 r. kościołów mazowieckich. W okresie jego rządów powstały parafie w okolicach Raciąża, w Drozdowie i w Koziebrodach, on też uzupełnił uposażenie parafii w Lutocinie, ufundowanej przez Andrzeja kasztelana płockiego. Dobiesław erygował liczne nowe parafie: w 1376 r. w Karniewie, w 1377 r. w Płoniawach, Zerominie-Gzach (obecnie Gzy), Koprzywnicy (obecnie Pokrzywnica), Borkowie, w 1378 r. w Ciebnewie (obecnie Ciemnewko), w 1379 r. w Postrkwini (obecnie Skrwilno), Słupi, Wierzbicku. Działalność tę kontynuował Ścibor z Radzymina; tylko w jednym roku (1388) erygował on parafie w księżącym Nowym Mieście (miasto niewątpliwie niewiele wcześniej lokowane przez Janusza I, przejmujące dotychczasową rolę Nasielska jako lokalnego ośrodka miejskiego), Dzierzgowie, Ligowie i Wielkim (obecnie Wielgie), a także w Osieku nad Wisłą. W tym czasie stopniowo maleje wielkość powstających parafii, pojawiają się również parafie liczące tylko kilka osad, a nawet — wyjątkowo — parafie dwuwioskowe (w 1385 r. Bolkowo, obec-

nie Bulkowo w ziemi wyszogrodzkiej z fundacji Sasina ze Smarzewa, marszałka dworu i jednego z najbliższych współpracowników Janusza I). Proces zakładania nowych parafii idzie w parze z odnawianiem erekcji, potwierdzaniem prawa parafialnego czy też uzupełnianiem uposażenia parafii już dawniej zorganizowanych. Sieć parafii na zachód od łuku Orzyca i dolnej Narwi zagęszcza się szybko do końca XIV w. Tylko w mazowieckiej części diecezji, w drugiej połowie XIV w. powstało na tym obszarze (bez Mazowsza wschodniego) ponad 60 parafii, czyli około 36% sieci parafialnej tego obszaru, natomiast w XV w. doszła znacznie mniejsza grupa nowych parafii. W XV stuleciu obserwujemy tu zakładanie nowych parafii na pograniczu z państwem zakonnym na Zawkrzu oraz w północnej części ziemi ciechanowskiej, a także — fundowanie małych parafii na obszarach starego osadnictwa. Powstają nawet parafie jednowioskowe: Smogorzewo przed 1436 r., Kisielewo przed 1437 r., czy Chociszewo w 1452 r. Około 1460 r. rozbudowa sieci parafii na obszarach między Drwęcą a Narwią i Orzycem została zakończona. Tylko nieznacznie uzupełniły ją późniejsze fundacje na rozwijających się osadniczo terenach lesistego pogranicza.

Na Mazowszu wschodnim, wyludnionym w połowie XIII w., dopiero po unii polsko-litewskiej 1385 r. następuje wielki wzrost osadniczy drobnego rycerstwa mazowieckiego, m.in. dzięki polityce wewnętrznej gospodarnego Janusza I. Rozwój osadnictwa powoduje ogromną rozbudowę sieci parafialnej, reprezentowanej przedtem przeważnie przez pochodzącą z najstarszego okresu chrystianizacji parafię grodową. W ostatniej tercji XIV w. powstają kościoły w Barcicach nad Bugiem z fundacji norbertanek płockich, w Rożanie, Ostrołęce i Nowogrodzie z fundacji Janusza I oraz w Porytem (1386), Piątnicy, Smlodowie (obecnie Śniadowo) i Piskach z fundacji zamożnego rycerstwa. W tym czasie lub najpóźniej w początkach XV w. ufundowano kościoły w Goworowie (dobra prepozytury płockiej) oraz w Zambrowie (wieś, następnie miasto książęce). W XV w. znaczna większość fundacji została zrealizowana przed 1460 r. Jedynie w lesistej ziemi nurskiej oraz we wschodnich peryferiach ziemi warszawskiej sieć parafii uformowała się i ustabilizowała kilkadziesiąt lat później, w związku z późniejszym rozwojem osadniczym tego obszaru. Intensywny rozwój sieci parafii na Mazowszu wschodnim wywołał zmiany w organizacji wewnętrznej diecezji na wyższym szczeblu; w 1443 r. wydzielono z bardzo obszerne archidiakonatu płockiego część wschodnią jako nowy archidiakoniat pułtuski, zaś w 1506 r. podzielono duże dekanaty, pochodzące zapewne z XIV w. na większą liczbę jednostek. Dla potrzeb tego podziału zestawiono wówczas pierwszy znany nam wykaz parafii diecezji płockiej.

Kazimierz Pacuski

DÉVELOPPEMENT DU RÉSEAU DE PAROISSES
DANS LE DIOCÈSE DE PŁOCK DU XIe AU XVIe SIÈCLES
COMMENTAIRE DE LA CARTE

Résumé

Les sources utilisables dans l'étude de ce problème sont fort lacunaires. Pour reconstituer le réseau de paroisses médiéval, il est nécessaire, pour ce territoire, de faire appel à toutes sortes d'éléments onomastiques, tels les vocables d'églises, à des données concernant la dotation, le patronage, l'étendue des circonscriptions paroissiales; il est nécessaire de faire appel à la méthode rétrospective. Le développement

